

УДК 94:64:4

Ірина Сиваченко*

НЮРНБЕРГ ЯК МІСЦЕ НІМЕЦЬКОЇ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

У статті розглядається специфіка Нюрнберзького трибуналу як гештальту німецької колективної пам'яті про Другу світову війну.

Ключові слова: Нюрнберг, Друга світова війна, трибунал, місце колективної пам'яті.

В статье рассматривается влияние Нюрнбергского трибунала как гештальта немецкой коллективной памяти о Второй мировой войне.

Ключевые слова: Нюрнберг, Вторая мировая война, трибунал, место коллективной памяти.

The article suggests an analysis of the influence the Nurnberg Tribunal as Gestalt of the German collective Memory about the World War Two.

Key words: Nurnberg, World War Two, Tribunal, place of collective Memory.

Вирок Нюрнберзького трибуналу, попри сучасні політичні інтерпретації, залишається основним інструментом легітимізації антифашистської пам'яті про Другу світову війну у всьому світі, але насамперед у об'єднаній Німеччині. З цієї точки зору важливо показати особливості розгоргання дискурсу в німецькій історичній науці та суспільно-політичній думці щодо тлумачення рішення Нюрнберзького трибуналу.

В історіографії часів «холодної війни» неодноразово наголошувалось на однозначному розумінні вироку Нюрнберзького трибуналу як справедливого підсумку Другої світової війни, а не просто як суду переможців над переможеними¹. Будь-які спроби з політико-правової точки зору поставити аргументацію вироку під сумнів визнавалися як небезпечний для справи миру крок до ревізії результатів Другої світової війни². З цією точкою зору солідаризувалися й відомі українські історики-германісти І.М. Кулинич та В.Н. Гулевич³.

Зазначимо, що такий підтекст залишається домінуючим й у німецькій історіографії після 1990 року. Причому, зважаючи на посилення неонацистських настроїв у нових федеральних землях, як зазначає Ернст Піпер, уроки Нюрнберзького трибуналу зберігають свою актуальність⁴.

Фактично старовинне місто Нюрнберг перетворилося на ключове місце німецької колективної пам'яті, причому не лише про трагічний націонал-

* Сиваченко Ірина – аспірантка відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАН України.
Науковий керівник – доктор історичних наук Мартинов А.Ю.

соціалістичний період історії. Емоційна прив'язаність А. Гітлера до міста обумовлена його історичним минулим. Воно було неофіційною столицею Священної Римської імперії німецької нації, місцем проведення імперських з'їздів та зберігання імперських реліквій.

Втім, друге за кількістю населення місто Баварії Нюрнберг тісно пов'язано з історією нацизму. Саме тут було місце проведення з'їздів Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, тут були унормовані антисемітські «Нюрнберзькі закони» (1935 р.), франкофонський гауляйтер Юліус Штрайхер випускав тут антисемітське видання «Бунтар».

У серпні 1923 р. в Нюрнберзі нацисти вперше відсвяткували «Німецький день». 1927 року тут відбувся з'їзд нацистської партії, який вважається поворотним моментом на шляху приходу нацистів до влади, а вже 1933 року Гітлер визначив, що Нюрнберг має «назавжди» стати місцем проведення партійних зборів. В районі Дутцентайх 130 будівельних фірм розпочали роботи з будівництва мегастадіону на 400 тис. місць, де з'їзди й мали відбуватися. Але в роки Другої світової війни це будівництво так і залишилося на «нульовому» рівні земляних робіт.

Символічно, що беззаперечною точкою відліку (або ерою) в процесі формування німецької колективної пам'яті про Другу світову війну став Нюрнберзький трибунал. Він не лише підвів ризику під історією війни, а й заклав «гештальт» оцінок злочинів та помилок німецьких націонал-соціалістів. Таким чином колишнє імперське місто Нюрнберг, стало місцем колективної пам'яті про Другу світову війну.

Заради подолання спадщини націонал-соціалізму потрібно було спочатку провести потужну роботу з денацифікації колективної свідомості німців.

Зауважимо, що впровадження до ціннісного ареалу суспільства нацистських пріоритетів відбувалося системно і масштабно. Наприклад, дружина партійного лідера Третього рейху Герда Борман у листі до Мартіна Бормана (від 12.09. 1944 р.) жалкувала з приводу відсутності «хороших підручників, за якими некомпетентні вчителі історії могли б вести уроки, зачитуючи їх вголос»⁵. Історія залишалася ареною битви ідей і після поразки нацистів. Причому німці демонстрували у цій справі прагматизм (наприклад, побудований 1937 р. для Германа Геринга вагон використовувався чотирма канцлерами ФРН до 1974 р., після чого став «предметом пам'яті» в Історичному музеї Бонну).

Для суб'єктів пам'яті пам'ятати далеко не завжди означає робити відповідні висновки з минулого. У цьому контексті можна виділити декілька історичних епох розвитку німецької колективної пам'яті про Другу світову війну. На першому етапі існує попередня інформація, але вона потребує осмислення. Це був етап канцлерства К. Аденауера. На другому етапі за часів «великої коаліції» було виділено проблему відсутності умов для примирення з нацистським минулим. Їй на зміну приходив етап оцінювання та пошуку рішень для подолання проблеми. Цей етап, на нашу думку, був характерним для німецької колективної пам'яті про Другу світову війну доби канцлера Г. Коля. Зрештою, після об'єднання Німеччини 1990 року, зменшується суспільний інтерес до цієї проблеми, хоча й зберігається певний суспільно-політичний консенсус щодо моральних оцінок підсумків Другої світової війни.

Загалом історичні оцінки та колективна пам'ять про Нюрнберзький трибунал, завдяки системним зусиллям німецької громадськості є тотожними. Нюрнберзький процес розпочався 20 листопада 1945 р. й тривав майже одинадцять місяців. Перед трибуналом постали 24 вищі урядовці, які належали до політичної, військової та економічної еліти Третього рейху та разом із А. Гітлером приймали ключові рішення. До речі, звинувачення проти німецького Генерального штабу «було висунуто ще до початку міжнародного суду в Нюрнберзі»⁶.

19 жовтня 1945 р. було подано звинувачувальний акт. Як докази були представлені тисячі документів, книжки, статті, публічні виступи, кіно та фотохроніка. Це дійсно був «процес документів», тобто кожне звинувачення мало солідну доказову базу. Підсудним інкримінувалося розв'язання агресивної війни проти СРСР, здійснення військових злочинів проти людяності, вбивство військовополонених і цивільного населення, грабунок приватної та державної власності, політика рабської праці, переслідування євреїв⁷.

16 жовтня 1946 р. вирок Нюрнберзького трибуналу було виконано. Злочинними були оголошені: керівний склад нацистської партії, таємна поліція (гестапо), охоронні загони (СС) та служба безпеки рейхсфюрера СС (СД). Виправданими, незважаючи на радянську позицію, були банкір Ялмар Шахт (1877–1970), дипломат Франц Папен (1879–1969) та діяч геббельсівської пропаганди Ганс Фріче (1900–1953)⁸. Трупні решти нацистів були спалені в одному з крематоріїв Мюнхена, а попіл розвіяний над притокою річки Ізар. Цей вирок було оцінено світовою та німецькою громадськістю як вагоме звинувачувальне слово історії.

На початку ХХІ ст. Нюрнберзький трибунал та його документи є важливим ментальним інструментом формування історичної пам'яті нових поколінь. Свого нового сенсу він набуває в умовах широкого обговорення долі переможців та Радянського Союзу на чолі з Й. Сталіним. У чималій кількості праць стверджується, що Гітлер лише «випередив» Сталіна, напавши першим; розповідається, що сотні тисяч колишніх радянських військовополонених та цивільних «остарбайтерів» після 1945 р. опинилися в сталінському «ГУЛАГу». А також популяризуються книги спогадів, де радянська армія на території рейху представлена в ролі варварів⁹.

Російський історик Олександр Звягінцев зазначає, що «у фантастичному за обсягом «гітлерознавстві» він представлений «і як хоробрий воїн Першої світової війни, і артистична натура – художник, знавець архітектури, і як скромний вегетаріанець, і зразковий державний діяч»¹⁰. Гітлер, який покінчив життя самогубством 30 квітня 1945 р. й не був звинуваченим на Нюрнберзькому трибуналі, й у наш час залишається в центрі дискусій. Відомий німецький історик Вернер Мазер слушно зазначає, що створення ареолу «забороненого плоду» навколо головної праці А. Гітлера «Майн Кампф» по завершенні Другої світової війни створює для людей з нестійкою психікою, або схильних некритично сприймати чужі ідеї можливості стати адептами цього «вчення»¹¹. Авторські права на працю Гітлера належать уряду Баварії. Наразі вона заборонена, але за бажання доступна. Тому частина німецьких істориків вважає, що треба ідеї не приховувати,

а показати новим поколінням, аби вони чітко розуміли, до чого ведуть ідеї расової винятковості та світового панування. У такому випадку необхідне політичне просвітництво суспільства. Заради цього, наприклад, впродовж 1966–2004 рр. книга В. Мазера витримала одинадцять перевидань у Німеччині.

Наразі уперше після 1945 р. у Німеччині планують перевидати «Майн Кампф». Копірайт на книгу до кінця 2015 р. належить уряду Баварії. Але нову публікацію готують в Інституті сучасної історії в Мюнхені. Історики запевняють, що хочуть попередити появу неонацистських видань «Майн Кампф», випустивши свій варіант із відповідними коментарями. Уряд Баварії розглядає книгу як пропаганду нацизму, яка заборонена німецькими післявоєнними законами. Але у ФРН вже давно видані щоденники Геббельса та Гімmlера. Книга «Майн Кампф» доступна в Інтернеті і легально видавалася за кордоном, у тому числі у США. В свою чергу єврейська спільнота Німеччини не має єдиної думки з приводу публікації. Багато тих, хто пережив голокост, проти цього, їхні опоненти підтримують думку про потребу видання, доповненого антифашистськими коментарями¹².

Звичайно, окрім державних зусиль у тлумаченні результатів Другої світової війни, чимале значення має індивідуальний досвід. Особистий досвід, так само як і суспільно-політичне становище впливають на оцінки представниками німецької еліти досвіду нацизму. Німецький генерал-фельдмаршал, учасник обох світових війн А. Кессельрінг у своїх спогадах вів мову про потребу «самооцінки та відкритого визнання власних помилок»¹³. Натомість колишній керівник військової контррозвідки бундесверу генерал Г.-Х. Комосса у своїх спогадах наголошує на необхідності для німецької еліти успадковувати «певну частку відповідальності»¹⁴.

Заради досягнення цієї мети впродовж 1945–1949 рр. було закладено основи потужного суспільно-політичного механізму. Першим дивом, яке відклалося у німецькій колективній пам'яті після завершення Другої світової війни стала грошова реформа 1948 року. У країні розпочався культ споживання, яке стало символом німецького економічного дива. Основним гаслом став «добробут для всіх». Це пом'якшило процес денацифікації та ломки суспільних стереотипів.

Нюрнберзький трибунал започаткував процес денацифікації в зонах окупації Німеччини. Але чимало нацистів-«практиків» опинилося на службі західних спецслужб та у розвідувальному підрозділі Р. Гелена. Його особисте розслідування 1962 р. показало, що в «Бундеснахріхтендінст» (БНД) на високих посадах залишалися до 20% співробітників каральних органів нацистської Німеччини¹⁵.

У 1952 р. колишні нацистські чиновники отримали право обіймати державні посади, оскільки ФРН готувалася до вступу в «Європейське об'єднання вугілля і сталі» і потрібні були перевірені кадри. К. Аденауер зазначав, що «вісімнадцятирічних генералів НАТО йому не пробачить»¹⁶. Антифашистські кола в ФРН болісно сприйняли той факт, що офіційний коментатор расових законів Ганс Глобке очолював апарат канцлера К. Аденауера. Але особисто канцлер виступав проти масштабної денацифікації, наполягаючи лише на покаранні винних у скоєнні конкретних злочинів¹⁷.

На початку 1960-х рр. у ФРН популярними були ідеї пом'якшення покарань військовим злочинцям. В очах суддів злочин за наказом перестав бути злочином за терміном давності¹⁸. Та вже саме обговорення такої можливості створило міжнародний скандал. Ізраїльським спеціальним службам довелося викрадати в Аргентині «архітектора» остаточного вирішення єврейського питання Ейхмана та судити його в Єрусалимі. Виплати репарацій Ізраїлю дали можливість забезпечити зовнішньополітичну кредитоспроможність ФРН. За це Аденауер 1953 р. став «людиною року» за номінацією американського журналу «Тайм»¹⁹.

До 1962 р. у німецьких істориків не було доступу до документів Гітлера та НСДАП. У 1952–1956 рр. криміналісти баварських органів юстиції провели детальне розслідування з метою встановлення факту та часу самогубства А. Гітлера. Єдина рідна сестра Гітлера – Паула до самої своєї смерті в 1960 р. претендувала на матеріальну частину спадку «фюрера»²⁰.

Загалом колективна пам'ять залишалася тісно пов'язаною не лише із символічними, а й із матеріальними обставинами. В 1963 р. канцлер Л. Ерхард відмовився збільшувати пенсії жертвам Першої світової війни. Соціальне невдоволення стало символом колективної пам'яті й серед постраждалих у роки Другої світової війни. 1965 року виникла загроза «тихої амністії» всім нацистським військовим злочинцям за терміном давності. Вважалося, що той, кому німецька юстиція не встигне висунути звинувачення до цього терміну, звільниться від відповідальності незалежно від важкості скоєного злочину. Експерти та політики розділилися на дві групи: тих, хто закликав зробити вибір між правовою державою та справедливістю та тих, хто вважав недопустимим користуватися правовими ідеями щодо нацистів, які неодноразово нехтували нормами права²¹.

Гостроти дискусії додало зміцнення політичних позицій легальних неонацистів. У січні 1967 р. «Націонал-демократична партія Німеччини» провела своїх депутатів до ландтагів Баварії та Гессену. Але «Покоління 1968 року» вже відмовлялося жити за цінностями батьків, які асоціювалися з ерою Аденауера. Відомий баварський політик Франц-Йозеф Штраус назвав це зміною менталітету, яка визначалася невизначеністю, невдоволенням, стурбованістю за минуле, теперішнє й майбутнє²². Сучасники війни після 1945 р. створили економічне диво, але замовчували свої переживання доби нацизму.

Молодше покоління було більш вільним. 7 листопада 1968 р. активістка «позапарламентської» радикальної опозиції 29-річна Беата Кларсфельд вдарила по обличчю федерального канцлера «великої коаліції» Курта Георга Кізінгера. Після воєнне покоління безкомпромісно повстало проти військового минулого. Німецька студентська молодь пам'ятала, що К. Кізінгер вступив до НСДАП навесні 1933 р., аби працювати у пропагандистському відділі міністерства закордонних справ Третього рейху. Беата Кларсфельд запевнила, що своїм вчинком хотіла довести, що західнонімецька молодь проти того, аби нацист був федеральним канцлером. Іронія історії полягає в тому, що цей інцидент запам'ятався німцям більше, ніж сам канцлер «великої коаліції».

Соціал-демократ та учасник Руху Опору Віллі Брандт, який у цьому уряді був міністром закордонних справ та творцем нової східної політики ФРН, став символом примирення між нацистським минулим та демократичним сучасним Західної Німеччини. Він стверджував, що «історія не повинна бути хомутом, який не відпускає від нас наше минуле». Хоча відносини Брандта та Кізінгера були непростими, коаліційний союз колишнього члена НСДАП та емігранта антифашиста символізував примирення західних німців із власною історією²³.

Відмова влади ФРН від територіальних претензій та визнання реалій, які склалися після 1945 р. в очах громадськості було зрадою німецьких інтересів, хоча Федеративна Республіка лише визнала факт втрати земель за результатами Другої світової війни. Із підписанням договору про визнання Німецької Демократичної Республіки не було втрачено нічого, окрім того, що було втрачено ще 1949 року. Гельмут Коль наголошував, що єдність Німеччини настане, коли цього захочуть всі європейці, щойно історія це допустить. Зрештою, високий ступінь засвоєння німцями уроків Нюрнберзького трибуналу дало можливість посилити довіру до них з боку інших європейських народів, що зробило доцільним возз'єднання Німеччини 3 жовтня 1990 року.

Підтримка антифашистських традицій залишається основою державної історичної політики у ФРН. У листопаді 2001 р. було відкрито документальний центр території партійних з'їздів. Зокрема у верхній частині будівлі розміщено постійно діючу виставку «Засліплення й насилля»²⁴. Німці все ще ставлять питання щодо провини та відповідальності поколінь своїх дідів та батьків, наслідуючи певну частку відповідальності.

Зазначимо, що уроки Нюрнберзького трибуналу залишилися важливим прецедентом для міжнародного судочинства й після завершення «холодної війни». Першим подібним досвідом стала діяльність Гаазького міжнародного трибуналу щодо військових злочинів, скоєних на території колишньої Югославії²⁵.

Отже, Нюрнберзький трибунал та його рішення визначають створення образу не лише німецької колективної пам'яті про Другу світову війну, а й відіграють важливу роль у легітимізації процесу засудження війн як злочинів проти людства у сучасному глобалізованому світі.

¹ Абуш А. Ложный путь одной нации. К пониманию германской истории. / Пер. с нем. – М., 1962.

² Проэктор Д.М. Агрессия и катастрофа. Высшее военное руководство фашистской Германии во второй мировой войне 1939–1945. – М., 1968.

³ Кулініч І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К., 1969.; Гулевич В.Н. У боротьбі проти неофашизму у ФРН (1965–1971). – К., 1972.

⁴ Piper Ernst. Kurze Geschichte des Nationalsozialismus. Vom 1919 bis Heute. – Hamburg, 2007. – S. 44.

⁵ Борман М. Письма. / Пер. с англ. – М., 2006. – С. 142.

⁶ Гёрлиц В. Германский Генеральный штаб. История и структура. 1657–1945. – М., 2005. – С. 477.

- ⁷ *Kästner Klaus*. Die Völker klagen an. Der Nürnberger Prozess 1945–1946. – Darmstadt, 2005. – S. 56.
- ⁸ *Goda Norman*. Kalter Krieg um Speer und Hess. Die Geschichte der Gefangenen von Spandau. – Frankfurt am Meine. 2009. – S. 45.
- ⁹ *Нольте Э*. Европейская гражданская война. Национал-социализм и большевизм. 1917–1945. – М., 2003. – С. 59.
- ¹⁰ *Звягинцев А.Г.* Нюрнбергский процесс. Без грифа «Совершенно секретно». – М., 2010. – С. 5–6.
- ¹¹ *Мазер В*. История «Майн Кампф». Факты, комментарии, версии. / Пер. с нем. – М., 2007. – С. 3.
- ¹² «Біблію фашизму» планують перевидати // *Голос України* – 2010. – 10 лютого. – С. 7.
- ¹³ *Кессельринг А*. Солдат до конца. Воспоминания. / Пер. с нем. – Мн., 2004. – С. 11.
- ¹⁴ *Комосса Г.-Х*. Немецкая карта. Тайная игра секретных служб. – М., 2009. – С. 10.
- ¹⁵ *Абехаген Карл-Хайнц*. Канарис. Руководитель военной разведки вермахта 1935–1945. – М., 2006. – С. 125.
- ¹⁶ Bilanz des Zweiten Weltkrieges. Erkenntnisse und Verpflichtungen für die Zukunft // *Historische Zeitschrift*. – April 1956. – Band 181. – Heft 2. – S. 382.
- ¹⁷ *Lomatzsch Erich*. Hans Globke (1898–1973). Beamter im Dritten Reich und Staatssekretär Adenauers. – Frankfurt am Mein. – 2009. – S. 34.
- ¹⁸ *Markus Freund*. Geschichte der zweiten Weltkrieges in Dokumenten // *Historische Zeitschrift*. – Dezember 1958. – Band 186. – Heft 3. – S. 635.
- ¹⁹ *Ежов В.Д.* Конрад Аденауэр – немец четырёх эпох. – М., 2003.
- ²⁰ *Иоахимсталер А*. Смерть Адольфа Гитлера. Легенды и документы. / Пер. с нем. – М., 2006. – С. 16.
- ²¹ *Goldensohn Leon*. Die Nürnberger Interviews. Gespräche mit Angeklagten und Zeugen. – Düsseldorf, 2005. – S. 157.
- ²² *Strauss Franz-Josef*. Die Erinnerungen. – Berlin, 1989. – S. 134.
- ²³ *Bahr Egon*. Der deutsche Weg. – München. – 2003. – S. 92.
- ²⁴ www.museen-nuernberg.de
- ²⁵ *Kuschnik Bernhard*. Der Gesamtatbestand des Verbrechens gegen die Menschlichkeit. Herleitungen, Ausprägungen, Entwicklungen. – Berlin, 2009.

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК–2010

Випуск 13

Частина 1

Головний редактор

Тарас Чухліб

Заступник головного редактора

Андрій Блануца

Комп'ютерна верстка:

Світлана Блашук, Ірина Хромова

Тексти подаються у авторській редакції

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК (2010) / Головний редактор
Т. Чухліб; заступник головного редактора А. Блануца. – К.: Інститут історії
України НАН України. – Вип. 13. – Ч. 1. – 252 с.